

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Македон В. В., Шаповалова І. О.

Статтю присвячено дослідженню деяких аспектам нормативно-правового забезпечення діяльності національно-культурних об'єднань на українських землях, що входили до складу Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. Акцентовано увагу на головних засобах реалізації національними громадами (зокрема меншинами) своїх прав та законодавчих та статутних актах, які були основою правового існування легальних громадських організацій. Наголошено на тому, що, зіткнувшись із реаліями життя, товариства намагалися втиснути в жорсткі рамки статутів різноманітні, часом несподівані, форми своєї діяльності, орієнтуючись на місцеві умови і потреби членів своїх організацій. Активна діяльність суспільно-культурних організацій викликала пильну увагу до неї з боку місцевої адміністрації та правоохоронних органів, які прагнули регламентувати її настільки, щоб кожен крок членів об'єднань перебував під постійним контролем. Визначено, що до арсеналу контролюючих засобів входили щорічні звіти товариств перед губернатором і Міністерством внутрішніх справ, регулярне надсилання властям повідомлень про свої засідання, клопотання про проведення будь-якого масового заходу.

Ключові слова: національно-культурні об'єднання, національні спільноти, благодійність, легалізація, статут.

Статья посвящена исследованию некоторых аспектов нормативно-правового обеспечения деятельности национально-культурных объединений на украинских землях, входивших в состав Российской империи в ХІХ – начале ХХ века. Акцентируется внимание на главных средствах реализации национальными общинами (в частности меньшинствами) своих прав и законодательных и уставных актах, которые были основой правового существования легальных общественных организаций. Отмечено, что столкнувшись с реалиями жизни, общества пытались втиснуть в жесткие рамки уставов разнообразные, порой неожиданные, формы своей деятельности, ориентируясь на местные условия и потребности членов своих организаций. Активная деятельность общественно-культурных организаций обратила внимание к ней со стороны местной администрации и правоохранительных органов, которые стремились регламентировать ее настолько, чтобы каждый шаг членов объединений находился под постоянным контролем. Определено, что в арсенал контролирующих средств входили ежегодные отчеты обществ перед губернатором и Министерством внутренних дел, регулярное направление властям сообщений о своих заседаниях, ходатайство о проведении любого массового мероприятия.

Ключевые слова: национально-культурные объединения, национальные сообщества, благотворительность, легализация, устав.

The article is devoted to the study of some aspects of the normative-legal support for the activities of national cultural associations on the Ukrainian lands that were the part of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. Attention is focused on the main means of realization by the national com-

munities (in particular, minorities) of their rights and legislation, statutory acts, which were the basis for the lawful existence of legal public organizations. It was noted that, faced with the realities of life, societies tried to squeeze into the statutes' rigid framework the various, sometimes unexpected, forms of their activities, focusing on the local conditions and organizations' needs. The activity of socio-cultural organizations caused close attention to it from the local administration and law enforcement agencies, which sought to regulate it so that each step of the associations' members was under constant control. It was determined that the arsenal of controlling funds included annual reports of the companies to the governor and the Ministry of Internal Affairs, regular reporting to the authorities about their meetings, an application for any mass event.

Key words: national-cultural associations, national communities, charity, legalization, statute.

Актуальність теми дослідження. Потреба вивчення процесу етнонаціонального розвитку спільнот, які мешкають в Україні, є однією з актуальних у сучасній науці. Актуальність цієї проблеми зумовлюється також тим, що разом із політичними партіями та громадсько-політичними об'єднаннями громадські організації й товариства були і є сьогодні втіленням духовної культури, джерелом утвердження свободи особистості. В умовах пожвавлення національних рухів та недосконалої державної політики в минулому, здебільшого спрямованої на уніфікацію, інтеграцію, а стосовно деяких національностей і на пряму ліквідацію, різні національності в Україні відчували потребу в консолідації. Важливим аспектом діяльності таких національно-культурних об'єднань тоді (як, до речі, і сьогодні) є нормативно-правове регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема дослідження національних спільнот у цілому та проблема нормативно-правового забезпечення діяльності зокрема є однією з провідних у сучасній українській історіографії, адже дозволяє глибше осягнути витоки особливостей сучасних міжнаціональних відносин, законодавчого закріплення та сприяє виробленню адекватних моделей регулювання. Значний внесок у розроблення зазначеної проблеми належить таким науковцям: О. Амбросімовій, Я. Бойчук, І. Гребцовій, Ю. Гузенку, І. Кдиравій, Т. Клиненко, Л. Коцур, В. Кузьменку, О. Кульчицькій, А. Мисечку, О. Музичку, М. Поліщуку, Л. Рябошапку, Г. Ульянович, Л. Хрящевській, І. Цимбалюку тощо.

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності національно-культурних об'єднань на українських землях (у складі Російської імперії) у ХІХ – на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Розвиток національно-культурних об'єднань у всіх країнах був, з одного боку, спрямованим на забезпечення життєдіяльності певної національної громади, а з іншого – на налагодження зв'язків із владою держави проживання. Дії влади були визначальними для функціонування об'єднань. Тому велике значення для їх засновників та лідерів мало законодавче поле, яке звужувало чи розширювало поле для діяльності. Роль нормативної регламентації зростала в імперських державах, що завжди відрізнялись високим ступенем бюрократизації та підозрілості до національних рухів як потенційно сепаратистських [1, с. 46].

У другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса була одним із провідних центрів міжнаціональних відносин в Україні. Кожна національність прагнула зберегти свою самобутність в «імперському» морі. Політика Російської імперії (як пізніше СРСР) мала суперечливий вплив: з одного боку, держава чинила тиск, намагаючись зупинити процеси національної емансипації, що, очевидно, у перспективі загрожувала єдності імперії, з іншого – дозволяла існувати благодійницьким та культурологічним формам національних організацій, що втілювалось у заснуванні національних товариств, то затискаючи, а то і лібералізуючи цей процес. Майже всі національні громади Одеси скористались усіма можливостями, «шпаринами», які надавала національна політика Російської імперії [2, с. 26].

Нормативна база для діяльності НКО була складовою частиною законів про діяльність громадських організацій, передусім благодійних. Відлік формування нормативно-правової бази для створення та діяльності громадських організацій у Російській імперії можна датувати 1775 р. Тоді Катерина II видала наказ про утворення приватних та громадських благодійних організацій. Статут Благочиння 1782 р. проголошував свободу спілок, містив норми, які визначають діяльність товариств та спілок, віднесені до складу державного права.

Такою ж була і спрямованість подальших нормативних актів, при цьому публічно-правовий підхід, застосування методів та інструментарію публічного права призвели до серйозних недоліків у законодавчих актах, пов'язаних із діяльністю приватних товариств. Незважаючи на вищезгаданий указ, майже сто наступних років громадські організації в імперії легітимізувалися виключно за рескриптами імператорів, внаслідок чого їх чисельність була незначною. Лише у другій чверті XIX ст., незважаючи на переслідування та жорсткі юридичні обмеження, зростала кількість офіційно створених благодійних товариств. Організації, які надавали благодійну допомогу нужденним, виникали у більшості випадків з ініціативи станових організацій, окремих груп та окремих осіб. Однак навіть після 1850-х років, коли темпи появи благодійних товариств були найвищими, сукупна кількість до 1860-х років не досягала сотні. Це було пов'язано з відсутністю закону про некомерційні товариства, внаслідок чого для заснування навіть благодійних товариств щоразу вимагалось веління імператора, що, за свідченням офіційних джерел того часу, було вкрай незручно.

У другій половині XIX ст. ставлення до неурядових структур пом'якшало. Згідно з найвищим рескриптом від 12 січня 1862 р., право затверджувати статuti товариств, крім імператора, отримали десять інститутів

державної влади від губернаторів до Окремого корпусу жандармів. Настав період відомчо-циркулярного управління неурядовими структурами. Водночас зміни порядку реєстрації торкнулися не всіх видів некомерційних організацій. Так, у вищезгаданому рескрипті 1862 р. особливо вказувалося: «зادля зміни існуючого порядку, заснування товариств для взаємодопомоги або з іншою благодійною метою, Височайше надаю, за узгодженням з підпорядкованими відомствами, міністру внутрішніх справ». Водночас щодо інших товариств попередній порядок «найвищого дозволу» зберігався [3].

Однією з основних проблем у створенні товариств була необхідність грамотно оформити клопотання і скласти статут у межах тих вимог, які висував уряд до документації легальних громадських організацій. Усякий відступ від канонів загрожував неодноразовим переробленням документів. Представлений засновниками проект розглядався багатьма урядовими установами, кожна з яких могла накласти вето і зажадати доопрацювання та перероблення документа. Затвердження паперів інколи затягувалося не на один рік.

До видання 04 березня 1906 р. Тимчасових правил про товариства та спілки (див. про них нижче) серед численних російських законів був відсутній один загальний закон про громадські організації. Окремі законодавчі норми містились у різних частинах Зводу законів. Спостерігався контраст між великою кількістю та докладністю норм, спрямованих на те, аби загальмувати, заборонити, закрити і т.д. за безсистемністю та невизначеністю норм «позитивного характеру» [4, с. 5].

У умовах ліберальних реформ 1860-х років поступово право дозволу на відкриття товариств (крім товариств, які просили особливі пільги та привілеї) перейшло до відповідних міністрів: внутрішніх справ, народної освіти, державного майна та ін. Проте з 1896 р., зважаючи на велику кількість заяв до міністерств від товариств про відкриття, порядок надання дозволів спростився: дозвіл на відкриття об'єднань, які приймали видані для них міністерствами нормальні або взірцеві статuti, надавала місцева адміністрація (губернатори, градоначальники). Іноді, щоб прискорити процес затвердження статуту, засновники товариств зверталися за допомогою до впливових осіб. Справа з легалізацією об'єднання спрощувалась і тоді, коли воно створювалось за стандартним («нормальним») статutom.

Правові засади функціонування добровільних громадських організацій ретельно регламентувалися власними статутами, які лише незначною мірою були продуктом творчості засновників. Статuti 1860-х років мали досить довільну манеру викладу матеріалу, що відображала індивідуальність їх авторів. Та й надалі, не маючи під рукою довідкової літератури для складання статутів (особливо в повітових містечках та сільській місцевості), засновники керувалися лише власними міркуваннями, тому деякі такі документи містили в собі, крім обов'язкових пунктів про мету і завдання цього товариства, членство в ньому та ін., ще й пункти, які зумовлюють правила поведінки; таким чином, деякі статuti були фактично своєрідним збірником правил етикету. Зважаючи на зростання кількості громадських організацій та демократизації їх складу, вимоги чиновників до статутів збільшувалися, чому сприяли прийняті міністром внутрішніх справ правила від 29 квітня 1897 р. Унаслідок цього статuti багатьох старих това-

риств піддавалися перегляду з метою приведення їх у відповідність до нових вимог.

Типова структура статуту була викладена К.Г. фон-Плато у складених ним «Загальних указівках для укладачів статутів»: «Кожен статут повинен починатися зазначенням мети установи товариства та способів досягнення цієї мети. Далі перераховуються кошти, якими товариство передбачає покривати свої витрати, вказується склад товариства, обов'язки і права членів, порядок управління його справами і звітності, наводяться постанови на випадок закриття суспільства та ліквідації його справ». Спеціальним законодавчим актом, загальним для всіх організацій благодійної спрямованості, став «Статут про громадське піклування в Росії», який регулював усі сторони діяльності благодійних установ, що засновували приватні особи. У Статуті передбачалося, що створення благодійних товариств і приватних благодійних закладів повинно проводитись у дозволеному порядку (ст. 175 Статуту). Право затвердження статутів благодійних товариств і приватних благодійних закладів надавалося Міністерству внутрішніх справ із тим, щоб статuti були представлені в Кабінет Міністрів у випадках включення до них будь-яких правил, пільг і переваг, не передбачених названим законодавством і таким, що потребує Найвищого дозволу (ст. 443 Статуту). Приватні благодійні організації, на відміну від державних, не «дозволялись до відкриття, поки вони не будуть мати своїх коштів, необхідних для їх утримання» (ст. 442 Статуту).

У 1897 р. було розроблено «нормальні» (приблизні) статuti, такі як Зразковий статут товариства допомоги бідним, Статут опікуництва товариства про будинок праці тощо. Після прийняття цих нормативних актів порядок створення благодійних організацій став явочно-нормативним.

Статuti товариств мали однотипну структуру:

- визначалися цілі освіти товариства та регіон діяльності;
- формулювалися завдання, які вимагали дозволу в результаті діяльності;
- намічалися приблизні способи досягнення поставлених цілей;
- оговорювався шлях механізму формування матеріальних коштів товариства;
- називався вищий орган товариства – загальні збори всіх членів, періодичність скликання, а також виконавчий орган – правління;
- указувалися обмеження на вступ у члени громадської організації.

Таким чином, законодавчі та статутні акти були основою правового існування легальних громадських організацій. Саме тому їх роль у процесі утворення об'єднань така значна. Зіткнувшись з реаліями життя, товариства намагалися втиснути в жорсткі рамки статутів різноманітні, часом несподівані, форми своєї діяльності, орієнтуючись на місцеві умови і потреби членів своїх організацій. Активна діяльність суспільно-культурних організацій викликала пильну увагу до неї з боку місцевої адміністрації та правоохоронних органів, які прагнули регламентувати її настільки, щоб кожен крок членів об'єднань перебував під постійним контролем. До арсеналу контролюючих засобів входили щорічні звіти товариств перед губернатором і Міністерством внутрішніх справ, регулярне надсилання властям

повідомлень про свої засідання, клопотання про проведення будь-якого масового заходу (лекції, народного читання, вистави, концерту, балу, маскараду, вечора та ін.), присутність поліцейських чинів на них з обов'язковим наступним звітом перед губернатором про правильну витрату грошей, отриманих із продажу квитків тощо [5].

Під особливий контроль потрапляли «неблагонадійні» товариства, які порушували статут і відступали від стандартної поведінки, очікуваної місцевою адміністрацією. До таких влада спочатку застосовувала запобіжні заходи, а якщо ті не давали бажаного результату – закривали. Після наказу 1862 р. починають з'являтися повноправні організації з відповідним статусом. Після передання їх реєстрації до відання МВС процес створення благодійних товариств пішов набагато швидше. Отже, до 1890 р. було створено близько 2 000 нових організацій такого типу, проте їх цивільно-правовий статус так і не був визначений чітко.

Під благодійними товариствами розумілися «добровільні об'єднання осіб, що мають на меті допомагати нужденним в тому чи іншому відношенні». Діяльність благодійних товариств зводилася до надання допомоги нужденним грошима або речами, а також до заснування та утримання різних благодійних закладів у межах напрямів діяльності товариства. Благодійні товариства могли об'єднуватися (іноді й об'єднувалися) в союзи, іноді мали досить складну багатоступеневу структуру, очолювану центральними органами, які давали напрям діяльності всієї організації. Благодійні ж заклади, на відміну від товариств, були «установами для задоволення потреб нужденного населення в стінах закладу», тобто нужденні або мешкали в цих закладах, або були в них для харчування, ночівлі і т.д. Юридичної відмінності у правоздатності благодійних товариств і закладів не було – вона визначалась лише статутом товариства. Усі установи такого типу, незважаючи на суспільний характер і статус некомерційної громадської організації, перебували у віданні та під наглядом Міністерства внутрішніх справ, Відомства православного сповідання, Міністерства фінансів і Міністерства юстиції.

Для просвітницьких товариств, що організовували читальні, значення мали такі акти, як статут про цензуру друку 1890 р. та циркуляр МВС 15 травня 1890 р. про правила про безкоштовні читальні та порядок нагляду за ними.

Поворотним пунктом у законодавстві про громадські об'єднання були «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 04 березня 1906 р. Вони були основним законодавчим актом для організацій аж до 1917 р., а фактично і до 1920 р., адже у 1917-1920 роках в умовах реформаторства та висування нових проектів, жоден із них не був до кінця реалізований.

Товариством визнавалося «з'єднання кількох осіб, які, не маючи завдання одержання прибутку з якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї спільної діяльності певну мету». Тимчасові правила спрощували процедуру організації товариств і передавали їх у відання губернських у справах про товариства присутності. Для створення товариства необхідно було подати в губернське і міське відомство письмову заяву за встановленою формою, в якій вказувалася мета товариства, порядок обрання органів управління, порядок вступу та вибуття членів. Якщо протягом двох тижнів із часу

подання заяви не було отримано обґрунтованої відмови, товариство могло «відкрити свої дії». Реєстрація товариства здійснювалася шляхом унесення до реєстру і публікації інформації про реєстрацію товариства в місцевій пресі. Після цього товариство вважалося створеним і йому надавалося право на придбання та відчуження нерухомого майна, утворення капіталів, укладання договорів, відповідно до цілей, відкриття установ та підприємств, улаштування різних заходів і проведення зборів пожертвувань.

Питання про ліквідацію товариства вирішувалося губернським або міським справництвом («присутствием») з ініціативи губернатора або градоначальника. У разі виявлення відхилень від умов діяльності, позначених у статуті, губернатор або градоначальник до внесення справи у правління могли запропонувати товариству самому (в призначений термін) усунути порушення (ст. 34). Правилами передбачалося можливість призупинити діяльність товариства рішенням губернатора або градоначальника, «якщо діяльність товариства загрожує громадській безпеці і спокою або приймає аморальний напрям» із подальшим переданням питання про закриття товариства на дозвіл справництва.

Статуту товариств містили правила про використання майна, яке залишилося після ліквідації товариства. Якщо ж такої вказівки не було, то застосовувалася ст. 29 Правил, де було передбачено, що «після закриття товариства, його майно, що залишилося після сплати боргів, надходить у відання уряду для вживання за призначенням, найбільш відповідного цілям товариства» [6].

Деякі особливості мало становище просвітніх товариств. Положенням комітету міністрів від 07 липня 1902 р. Міністерству народної освіти були передані всі товариства, що опікувалися народною освітою. Останні зобов'язані були включити до своїх рад чи правлінь директора або інспектора народних училищ. Однак це був напівзахід, оскільки, крім товариств, піклування про народну освіту існувала маса інших просвітніх товариств, які перебували у віданні як Міністерства внутрішніх справ, так й інших відомств. Циркуляр МВС від 26 квітня 1905 р. № 18 указував, що у владі його відомства знаходиться відкриття громадських зборів та клубів; художніх товариств і гуртків (співочих, музично-драматичних, фотографічних і т.д.); товариств тверезості; спортивних товариств; бібліотечних.

Більшість національних освітніх товариств були підвідомчі уряду, тобто створені за його ініціативою й іноді навіть наділені урядовими функціями. Інші були утворені завдяки соціальній активності приватних осіб і пройшли процедуру організаційного оформлення в державних органах. Існували й такі товариства, в яких адміністративний апарат не був особливо зацікавлений. Це були переважно різні товариства взаємодопомоги, земляцькі, спортивні, а також пов'язані з особливостями традиційно-побутової культури (наприклад, єврейські поховальні братства – «Хевра кадіша»). Найчастіше позначена в назві товариства національність не відповідала найменуванню адміністративної одиниці території розселення корінних народів. Так, наприклад, вихідці з поліетнічної Ліфляндської губернії утворювали естонські, латиські, фінські, німецькі та інші товариства.

Таким чином, НКО були вписані у загальну політику щодо благодійних та просвітницьких товариств, а також

інших, таких як конфесійні та професійні і т.д. Однак усе ж існувала певна специфіка, зумовлена особливостями національної політики Російської імперії. Ідеться про своєрідну ієрархію, де підозра падала на «неблагодійні» народи, такі як євреї, українці, грузини. І якщо євреям за рахунок високого ступеню общинної консолідації, які мали глибокі традиції, наявності значної кількості заможних спонсорів та протекторів, навіть із вихрестів, часто вдавалося обійти гострі камені, то українці від такої політики потерпали і зазнавали величезної шкоди. Багато залежало і від геополітичних розрахунків Російської імперії. Так, представники балканських народів певний час могли користуватися підтримкою, зважаючи на загарбницькі інтереси Російської імперії в цьому стратегічно важливому регіоні. Проте війна 1914 р. унеможливила діяльність цілої низки товариств народів, які стали представниками ворожих Російській імперії держав.

В умовах консервативного повороту після 1907 р. влада зробила низку кроків у бік обмеження ліберальних положень правил 1906 р. Так, з'явилися накази правлячого Сенату від 18 червня 1908 р. за № 9120 у справі українського товариства «Просвіта» від 04 вересня 1909 р. за № 8397 у справі польського товариства «Освятя» тощо.

Головною віхою і навіть символом окремої політики до національно-культурних об'єднань є циркуляр міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна від 20 січня 1910 р. – розпорядження губернаторам із вимогою припинити реєстрацію «інородчеських», зокрема українських, національних культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання інородських елементів на ґрунті виключно національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу громадському спокою та безпеці [7, с. 457]. Відповідно до циркуляра, вирішувалося питання про діяльність уже існуючих товариств, частина яких, зокрема Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, були закриті. Підставою для появи циркуляра була складена у грудні 1909 р. С.М. Щоголевым за участю діячів «Клуба русских националистов города Киева» та відвезена в січні 1910 р. до Санкт-Петербурга київським губернатором О.Ф. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах». Попри катастрофічні наслідки для українських товариств, цей циркуляр був першим у новітній історії фактом офіційного визнання з боку вищих посадових осіб Російської імперії окремішності української нації від російської. Рикошетом цей документ вдарив і по об'єднанням інших національностей. Цей циркуляр був одним із рідкісних актів, що був окремо присвячений НКО (окрім, звісно, дозволів про відкриття товариств, які включалися до «Повного зібрання законів Російської імперії»).

З одного боку, в період революції та демократизації 1917-1920 рр. відкриття та діяльність товариств полегшувалась. А з іншого – зміни влад, фінансова нестабільність, наростання соціальної напруги часто-густо унеможливували їх нормальну діяльність, навіть в умовах формального досвіду. Українська Центральна Рада, Директорія УНР суттєво демократизували законодавство. Згідно із законом про національно-персональну автономію, всі національності УНР отримували вільне право на утворення спілок, союзів, товариств тощо.

Висновки. Отже, услід за низкою дослідників уважаємо, що плутаність та нерозробленість законодавства про діяльність товариств пояснюється загальним невисоким рівнем правової культури держави та суспільства Російської імперії, що (порівняно із Західною Європою) розвивалась у наздоганяючому темпі. Як і кожна імперія, Російська найбільше побоювалась сепаратизму. Тому (попри всі реверанси у бік національностей) її правова система відчутно заважала розвинути національно-культурним об'єднанням, а непослідовність ускладнювала їм життя. Особливо це стосується «неблагонадійних» національностей, що відчутно відобразилося у долі одеських об'єднань, які є предметом окремого розгляду.

Література

1. Македон В. Національно-культурні об'єднання Одеси в другій половині XIX – на початку XX століття: виникнення, склад та діяльність. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2017. 276 с.
2. Македон В. «Одеське відділення товариства поширення просвіти серед євреїв в Росії»: етапи та напрямки функціонування. Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса: Бондаренко М.О., 2015. Вип. 10. С. 26-35.
3. Ульянова Г. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII – начало XX вв.). Отечественная история. 2005. № 6. С. 17-32.
4. Степанский А. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв.: учеб. пособие по спецкурсу / под ред. Н.П. Ерошкина. Москва: Тип. Главрехива, 1980. 96 с.
5. Абросимова Е. Исторические аспекты законодательного регулирования деятельности российских благотворительных организаций. URL: http://www.aecenas.ru/doc/2005_3_15.html. – Название с экрана.
6. Туманова А. Временные правила об обществах и союзах 4 марта 1906 года. Вопросы теории государства и права: историко-правовые исследования: сб. науч. трудов. Тамбов, 2004. С. 466-506.
7. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна губернаторам про заборону реєстрації «инородческих обществ», передусім українських й єврейських, що створюються з метою розвитку «національно-политического самосознания», а також про перевірку діяльності вже існуючих іноетнічних культурно-просвітніх товариств // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): зб. документів і матеріалів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 457.

*Македон В. В.,
кандидат історичних наук*

*Шоповалова І. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*